کێشەی زمانی ڕەسمیی کوردی

بەشی دوو

ئەمیری حەسەنپوور

٢ ـ زمانی ستاندارد و ستاندارد کردنی زمان: تیۆری و پراتیک

ستاندارد بوون پرۆسەیێکی گۆڕانکاری زمانی – کۆمەڵایەتییە کە وێڕای پەیدا بوونی نەتەوە و بزووتنەوەی نەتەوەایەتی (ناسیونالیسم) لە پێشدا لە سەدەی شازدە و حەڤدە لە ئوڕووپای ڕۆژئاوا دەستی پێکرد. ئەو پرۆسەیە لە ئاسیا و ئەفریقا لە ئاخری سەدەی نۆزدە دا بەدی دەکرێ و زمانی وا هەیە، وەک کوردی، لە سەدەی بیست دا بەرەو ستاندارد بوون وەڕێ کەوتوون..

لە گە ڵ ئە وە ش دا پرۆسە ی گۆڕان و گە شە کردنی زمانە کانی دنیا، کە ژمارە یان لە نێوان ٦٦٠٠ و ٧٠٠٠ دایە، زۆر نارێک و ناتەرازە، و هەر زمانێک بارودۆخی تایبە تی خۆی هە یە، دە کرێ لە ناخی ئە و تایبە تێتیانە دا ڕەوەندە گشتییەکانی ستانداردبوون بەدی بکەین. بۆ وێنە، پرۆسە ی ستاندارد بوونی زمانی کوردی لە بارودۆخی پێکهاتنی کورد وە ک نەتەوەیێکی بێدەوڵەت دە ستی پێکرد ئەویش لە شە رت و مە رجی دابەشکرانی زمانەکە لە نێوان چە ند دەوڵە ت کە سیاسە تی زمانیی جۆراوجۆریان هەبوو وهەر کام بەشێوەیەک بڕۆژەی زمانکوژییان بە ڕێوە دە برد.

بە پێچە وانە، ستاندارد کردنی فارسی و تۆرکی وە ک زمانی ڕەسمی و دەوڵەتی دەستی پێکرد. زمانی عە رە بیش کاتی دە ست پێکردنی ستانداردبوون، لە نیوە ی ئاخریسە دە ی نۆزدە دا، زمانی رە سمی (دە وڵە تی) نە بوو بە ڵام دوای شە ری جیهانی هە وە ڵ بوو بە زمانی رە سمی چەند دەوڵەت.

سە رباقی ئەو تایبە تێتییانە، ستاندارد کردنی ئەو زمانانە وەک بەشێک لە پڕۆژەی نەتەوە ڕۆنان دەستی پێکرد و درێژە ی بوو – فارسی و تورکی وە ک ئامرازی داڕشتن و دامە زراندنی نەتەوە ـ دەوڵەت و کوردی وەک ئامرازی گەیشتن بە دە سە ڵاتیدە وڵە تی.

دیارە لە ئە و گشتێتییە دا، تایبە تێتی بە دی دە کرێ. بۆ وێنە، یەکێک لە پرۆسە کانی ستاندارد کردن پەتیکردنە کە لە و چوار زمانانە دا (تورکی، فارسی، عە ڕە بی و کوردی) بە دی دە کرێ بە ڵام لە عە رە بی و فارسی دا (کە لە کۆنە وە زمانی ئە دە بی و ئیدارە یی هەرە بەدەسەڵاتی ناوچە بوون) سەرنەکەوتووە و لە کوردی و ترکی دا بەشێوەیێکی سەرەڕۆیانە لە ئارا دا بووە.

ستاندارد بوون پرۆسێیکی گۆڕانکاری تەنیا زمان نییە، ولەوە زیاتر، گۆڕانێکی کۆمە ڵایە تی - زمانییە: لە و پرۆسە یە دا، هە م زمان دە گۆڕدرێ و هە م کۆمە ڵگە – ئەو گۆڕانە ش پێوە ندی نێوان هێزە کان و سە رچاوە کانی دەسەڵات دە شێوێنێ و خە باتی سیاسی وە ڕێ دە خا. ئەگەر ستاندارد بوون تە نیا دیاردەیێکی زمانی با، پێویست نە دە بوو زمانی راهاتوو و دەوڵەمەندی وەک فارسی و عە ڕە بی و چینی ستاندارد بکرێن. بە بێ وردبوونە وە لە پێوە ندییە کانی دیاردە ی زمانی و کۆمە ڵایە تی ناتوانین کێشە ی زمانی ستاندارد باش شی بکە ینە وە.

لە پرۆسە ی ستاندارد بوون دا، زمان هە م لە فۆڕم دا دە گۆڕدرێ و هە م لە ئە رکە کانی (فانکشن) دا. گۆڕانکاری لە فۆڕم دا، لە گشت بەشەکانی زمان دا بەدی دەکرێ – سیستێمی دە نگی، ئۆرتۆگرافی (ئەلفووبێ، رێنووس)،... خاڵبە ندی، وشە یی، رێزمانی، مە عنایی و هە روە ها شێوازی نووسین هە م لە پەخشان دا وهەم لە هە ڵبە ست دا.

لە زانستییەکانی زمان دا ، بە ئەو دەست تێوەردانانە دەڵێن کۆدڕۆنان (کۆدیفیکەیشن)* واتە دانانی کۆد یان قاعیدە بۆ دە کارهێنانی زمان لە قسە کردن را بگرە هە تا رێنووس و رێزمان. بۆ وێنە، لە کوردی دا، ئەلف و بێ چێکراوە و قاعیدە ی نوێی بۆ داندراوە. هێندێک لە چێکە ران ویستوویانە دەست لە ئە لف و بێی عەڕەبی – فارسی وە ربدە ن و بۆ نووسینی کوردی کارامە تری بکە ن (بە زیاد کردنی حە رف و بە ئیعراب بە حە رف کردن) و هێڵێکی دی ویستوویانە بە یە کجاری دە ستی لێ هە ڵ بگرن و ئە لف و بێی لاتینی لە باتی دابنێن. ئە وانە گۆڕانکارییین لە فۆڕمی زمان دا.

گۆڕانکاری لە ئە رکە کانی زمان دا، بریتییە لە دە کارهێنانی زمان لە بواری جۆراوجۆری وە ک زانست، تێکنۆلۆژی، خویندن ودە رس کوتن، کاروباری حکوومە ت، چالاکی ئابووری، ئامرازی راگە یاندنی گشتی (رۆژنامە، رادیۆ...) و تیکنۆلۆژی راگەیاندن (کامپیوتر، ئینترنێت...). بۆ وێنە، کوردی لە ساڵی ١٨٩٨ە وە لە بواری نوێی وە ک رۆژنامە گەری دا دە کارهاتووە و لە ساڵانی ١٩٢٠ ە وە بوو بە زمانی رادیۆ و خوێندنی سە رە تایی و تا رادە یێک ئیدارە ی ناوچە یی (لە عیراق و یەکێتی سۆڤێت دا).

پە یدا بوونی ئە رکی نوێ لە کوردی دا ئە و پێداویستییە ی هێنا گۆڕێ کە فۆڕمی زمانە کە بگۆڕدرێ هە تا بتوانێ وە ڵامی ئە و نیازانە بداتە وە. بۆ وێنە، رادیۆ کوردییە کانی سە ردە می شە ڕی جیهانی دووە م (بە غدا،بەیرووت ، یافا) لە سە ریان بوو هەر رۆژ هە واڵ و پرۆپاگاندە ی شەڕ بڵاو بکەنەوە و ئەوەش پێویستی بە پەرەپێدانی وشەی زمانەکە هەبوو جا چ بە خواستنە وە چ بە داتاشین یان شێوە ی دی. هە روە ها، دە کارهێنانی کوردی لە کتێبی دەرسی دا کێشە ی نوێباو (مۆدێرن) کردنی سیستێمی وشەیی هێنا گۆڕێ.

ئەو گۆڕانکارییە لە فۆڕمی زمانی کوردی دا بە بێ گۆڕانی کۆمەڵگەی کورد پێکنەدەهات.ئەوەش پێکهاتنی توێژێکی رۆشنبیری ناسیۆنالیست لە ئاخروئۆخری سە دە ی نۆزدە دا بوو، کە زۆرتر لە شارە کان بە تایبە ت لە ئیستامبوول دەژیان. ئەو توێژە رۆشنبیرە بنکەی کۆمەڵایەتی و هێزی هاندەری هەوەڵ هەنگاو لە ستاندارد کردنی زمان بوو، لە ١٨٩٨ ڕا هە تا ١٩١٨. حاجی

قادر(١٨١٨ ـ ١٨٩٧) که نوێنەرێکی ئەدەبیی ئەو بزووتنەوە سیاسییە بوو داوای وەرگێڕانی زانستی مۆدێرن، وە لانانی "قائیمە و قە سیدە"، و بڵاوکردنە وە ی "ڕۆژنامە وجەریدە"ی دەکرد.

ساڵێک دوای مردنی حاجی، هەوەڵ ڕۆژنامە بە زمانی کوردی بڵاو بۆوە. لە سەد ساڵی ڕابردوو دا، بنکەی کۆمەڵایەتی بزووتنەوەی زمانیی بەتایبەتی زمانی ستاندارد و نەتەوەیی چەند جار گۆڕدراوە.

لە پێشدا، ئە و بنکە کۆمە ڵایە تییە لە ساڵی ١٩١٨ بە ولاوە لە نێوان پێنج وڵات دا دابە ش کرا و ئە و دابە ش بوونە پرۆسە ی ستاندارد کردنی تە واو ئاڵۆز کرد. لە هە مان کاتدا، لە هشتا ساڵی رابردوو دا، بنکە ی کۆمەڵایەتی تەواو گۆڕاوە و، بە پەیدا بوونی هێزی نوێ، بەرین تر بووە. لە کۆڕوکۆمە ڵی ئیستانبوولی ئاخری سەدەی نۆزدە دا، بنکە ی کۆمە ڵایە تی بزووتنە وە ی زمان توێژێکی بچووک بوو کە پێک هاتبوو لە خانە کان، شێخە کان، مە ڵا و فە قێیە کان و چە ند دە رچوویێکی مە درە سە ی روشدییە و اعدادی، و گشتییان پیاو بوون.

تەنانەت لە کوردستانی تورکییە، لە ساڵی ١٩٢٧دا بەلانی کەمەوە لە سە د دا ٩٦ کە س نە خوێندە وار بوون (بایەزید ٤.٩٧ ، بدلیس ٢.٩٨، دیاربەکر ٥.٩٦، حەکاری ٦،٩٨، ماردین ٨.٩٧، سعرت ٥.٩٦، وان ٧.٩٨).بە لام ئێستە لە تورکییە و ئێران و عێراق، بزووتنە وە ی زمانی لە دە ست توێژی سونە تی رۆشنبیران هاتۆتە دە رێ و لە مەدرەسە و زانکۆکان و پارلمان و ئامرازی راگە یاندن، هە م لە وڵات دا و هە م لە ئاستی نێونە تە وە یی دا،بەردەوامە.ئەگەر لە سەرەتادا،خوێنەرەوە تاقە کەس یان کۆڕی ناو دیوەخانی ئاغاوەت و حوجرەی مزگەوتان بوو،ئێستە "جەماوەری خوێنەرەوە" پەیدا بووە.

ئەگەر جاران، توێژی ڕۆشنبیر تەواو پیاو بوون، ئێستە توێژێکی رۆشنبیری ژن پێک هاتووە. هێزی نوێ لە بوواری زمان دا داخوازیی و نیازی نوێی هە یە. ئەگەر کوردی جاران زۆر بەزەحمەت دە ستی دە گە یشتە داوێنی چاپ، ئێستە بە قە ڵە مبازە وە بە رە و تێکنۆلۆژی تازە ی زمان وە ک تلفیزیۆن و کامپیوتر و ئینترنێت و تە لە فوونی زیرە ک (سمارت فۆن) وە ڕێ کە وتووە.

ئە و دە ستکە وتانە بەرهەمی هێزی نوێن و لە هە مان کاتدا ئە و هێزە نوێیانە بە رین تر و بە هێزتر دە کە ن و پێوە ندی نیوان لەهجەکان و زمانە کان و نووسین و کوتن دە گۆڕن. تێکنۆلۆژی تازە بواری نوێ و نیازی نوێ و رێبازی نوێی لە زمان دا هێناوە تە گۆڕێ. لە و بارودۆخە دا،پرۆژەی تاقە ناوە ند کردنی زمانی کوردی هەر لە هە وە ڵ هە نگاو دا تێکدەقرمێ.

لایەنە کۆمەڵایەتییەکانی ستاندارد بوون زۆر بەرین و ئاڵۆزن بەڵام دەکرێ ئەو ئاڵوزییە لە دوو پرۆسەی هە ڵبژاردن و پە سند کردنی لە هجە ی ستاندارد دا بەدی بکە ین. رە وتی گشتی ئە وە یە کە یە کێک لە لە هجە کان وەک بنچینە ی زمانی ستاندارد هە ڵدە بژێردرێ یان خۆی جێگیردە کا، و لە هە مان کاتدا لە لایەن جەماوەری ئاخێوە رانی گشت لە هجە کان وە ردە گیرێ،پە سە ند دە کرێ، و دە کاردە هێندرێ. زمانێکی لە فۆڕم دا ستاندارد کرابێ (یە ک

سیستیمی ده نگ، یه ک ئۆرتۆگرافی، یەک ڕێزمانی هه بێ)، به ڵام ئاخێوه رانی تەواوی له هجه کان ده کاری نه هێنن وەک زمانی ستاندارد چاوی لێ ناکرێ. ئه وه ره وتی گشتییه له گۆڕانکاری کۆمەڵایەتی له پڕۆسەی ستاندارد بوون دا بەڵام هەر زمانەی له بارودۆخی مێژوویی خۆی دا به شێوەی تایبەتی خۆی به ئەو ڕێیه دا دەڕوا.

ستاندارد کردن به ده کارهێنانی زمان له نووسین و خوێندنه وه به تایبه ت له چاپه مه نی و له په روه رده دا، دانانی ڕێزمان و قاموس، و چێکردن و نوێباوکردنی ئه لف وبێ و وشه کان و رینووس و خاڵبه ندی دەست پێدەکا. به ڵام هەر زمانێک به گوێرەی بارودۆخی مێژوویی خۆی ئەو گۆڕانکارییه بەڕێوه دەبا.بۆ وێنه، وه رگێڕانی ئینجیل به زمانی ئه لمانی و بڵاوکردنه وه ی به چاپ (ساڵی ١٥٣٤) وەک هه نگاوێکی سه ره تایی به ڵام گرینگ له ستاندارد بوونی ئه و زمانه داده ندرێ. به پێچه وانه، له زمانی سۆمالی دا، بڵاوکردنەوەی به رنامه ی رادیۆیی له شه ڕی جیهانی دووهه م دا به سه ره تایێکی گرینگ له قه ڵه م ده درێ و له کوردی دا، بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامه و گۆڤار ده ورێکی به رچاوی گێڕا.

من له ده کار هێنانی چه مکی "ستاندارد" وه ک کردار (فیعل)، هه م له شکڵی تێپه ڕی "ستانداردکردن" و هەم له شکڵی تێنه په ڕی "ستانداردبوون" که ڵک وه رده گرم. زۆر به کورتی، زمان هه م ستاندارد ده بێ و هه م ستاندارد ده کرێ.

گۆڕانی زمان و کۆمه ڵگه پرۆسه یێکی وشیارانه یه (به به رنامه و به فکرلێ کردنه وه یه) به ڵام له هه مان کاتدا، ره وتی خۆڕسکی له هه ر پڕۆسه یێکی گۆڕان دا به دی ده کرێ. بۆ وێنه بێتوو نووسەرێک چیرۆکێکی زۆر باش به زمانێک یان له هجه یێک بنووسێ شان و قورسایی ئه و زمانه یان لەهجەیه زیاتر ده کا و پله وپایه ی بەرزتر ده کا بێ ئه وه ی به رنامه ی بۆ ئه و مه به سته بووبێ. به ڵام له پەیدا بوونی زمانی ستاندارد دا، ده ست تێوه ردانی وشیارانه ده ورێکی گرینگتر له گۆڕانی خۆڕسکی ده گێڕێ.

بۆ وێنه، له زمانی ئینگلیسی دا، ساموێل جانسن به دانانی فه رهه نگێک له ساڵی ١٧٥٥ دا ده ورێکی چالاکانەی گێڕا له ستانداردکردنی ئه و زمانه به تایبه ت ڕێنووسه که ی.

هه روه ها، له پڕۆسەی پەیدا بوونیی ستانداردێکی نوێ له زمانی ئینگلیسی دا، واته ستانداردی ئه مریکایی، دانانی فه رهه نگی وێبستر له سالی ١٨٢٨ دا ده ورێکی به رچاوی گێڕا.

له ئه زموونی زمانه ستاندارده کان دا، ناکۆکی و کۆکی هه یه له نێوان گۆڕانی خۆڕسکی و وشیارانه، و هەر زمانێک پێوه ندی ئه و دوو ره وته به شێوه یێک رێک ده خا.

بۆ وێنه، له فەڕانسه ده وڵه ت به دامه زراندنی ئه کادیمی زمان ویستوویه تی بۆ گۆڕانی خۆڕسکی زمان سنووردابنێ و ئەو ئه کادیمییه وەک دەزگای بەرنامه ڕۆنانی زمانیی چالاکی بکا. به پێچه وانه، له ئینگلستان و ئه مریکا، ستانداردکردن به بێ ئه کادیمی زمان به ڕێوه چووه.

له کوردیش دا (بێجگه له یه کێتی سۆڤێت)، ئەرکی ستاندارد کردن به بێ به ر نامه یێکی وشیارانه یان به بێ ئه کادیمی زمان به ڕێوه چووه له گه ڵ ئه وه ش دا جاروبار ده زگایێک یان کۆمیته یێک (بۆ وێنه له کۆماری کوردستان دا) بۆ ئه و مەبەسته پێک هاتووه.

له کوردی دا، به تایبه تی له کوردستانی عێراق، ئه و ئەرکه زۆرتر له سه ر شانی نووسه ران،وه رگێڕان، رۆژنامه نووسان، فەرهەنگ نووسان و رێزمان نووسان و بەڕێوەبەرانی رادیۆکان بووه.

ستاندارد بوون، له گشت زمانێک دا، پرۆسه یێکی ناته واوه له به ر ئه وه ی که زمان حه موو کاتێ له گۆڕان دایه و که س ناتوانێ بیوه ستێنێ. له کاتێک دا له سه د ساڵی رابردوو دا زمانی کوردی خەباتێکی بەردەوامی بۆ ستانداردبوون کردووه، له زمانی وه ک عه ڕه بی و فارسی و ئینگلیسی و دانمارکی و هوله ندی و ئه لمانی و سوێدی دا پرۆسه ی "ناستانداردبوون"** له ئارادا بووه.

بۆ وێنه، زمانی فارسی کلاسیک که له هیندووستانه وه هەتا باکووری ئه فریقا دەکار ده هات له سه ده ی بیست دا سێ ستانداردی تاجیکی و ده ری و فارسی لێ پەیدا بوو.

هه روه ها زمانی عه ڕه بیش چه ند ستانداردی وه ک مه غریب و قاهیره و به غدا و ده میشقی لێ وەدەرکەوت. زمانی ئینگلیسیش، به چه ند ستانداردی وه ک ئه مریکایی، ئوسته رالیایی، هیندی،ئه فریقایی، و... دابه ش بووه.

ئەگەر زمان هه میشه له گۆرین دایه ستاندارد بوونی زمانیش پرۆسه یێکی یه کجاره کی و هه تا هه تایی نییه. ستانداردبوون و ناستانداردبوون هاوکات له ئارادان.

له هه مان کاتدا که زمان ستاندارد دەبێ پرۆسه ی ناستاندارد بوون، جا چ به خێرایی چ به ئه سپایی، له گووران دا ده بێ.

زمانه کان به شیوه یێکی سەربەخۆ و له فه زایێکی ئازاد دا به ره و ستاندارد بوون وه ڕێ ناکەون.

لێره دا مەبەستم ته نیا ده سه ڵاتی ده وڵه تیی و سیاسه تی زمانکوژی ده وڵه ته کان نییه. مه به ستم زۆرتر قورسایی فه رهه نگیی زمانه کانه که دیاره له ده سه ڵاتی ده وڵه تی جوێ ناکرێته وه. بۆ وینه، زمانی کوردی له تورکییه و عێراق و ئێران له بارودۆخی ده سه ڵاتی فارسی، ترکی و عه ره بی دا ده ستی به ستاندارد بوون کرد و ئه وه ش دوو پرۆسه ی له رواڵه تدا ناتەبای هه ڵکردن و تێک هه ڵچوونی تێداکۆبۆته وه.

بۆ نموونه، پەتی کردنی وشه، که یه کێک له ڕەوتەکانی ستانداردکردنه، له کوردستانی عێراق زۆرتر به پاکتاوکردنی وشه ی عه ره بی به ڕێوه ده چێ، له ئێران به پاکتاویی فارسی و له تورکییه به بژاری وشه ی ترکی.

له هه مان كات دا، وشه خواستنه وه له و زمانانه درێژەی هه یه. خواستنه وه ی وشه، وەک پەتیکردنه كه، كێشه یێكی سیاسییه و به رنامه ی ستاندارد كردنی ته واو ئاڵۆز كردووه.

له كوردستانی عێراق زمانەكەیان وەبەر لێشاوی وشه ی فارسی داوه بەڵام سه دان وشه ی خوازراو و كوردی كراوی وه ک "له هجه" پاكتاوەكریێ و وشەی ئینگلیسی "دیالێكت"ی له جیگەی دادەنێن.

سه رچاوه ی ئه و بڕیارانه له به رژه وه ندی سیاسی دایه نه ک له خسڵه تی زمان، به گشتی، و زمانی كوردی، به تایبه تی.

له ئه و چه ند نموونانه ده رده كه وێ كه هه ر زمانێک هه م له ناو خۆی دا ناكۆكی هه یه (وه ک فره له هجه یێتی و سیاسه تی جۆراوجۆری وشه ڕۆنان) و هه م له نێوان خۆی و زمانه كانی دی دا (وه ک پله ی به هێزیی زمانی عه ره بی و فارسی و ئینگلیسی و بێ هێزی نیسبی زمانی كوردی). زمانه كانی دنیا له یه كتر هەڵنەبڕاون و به تەنیایی وبه سەربەخۆیی ناژین.

ئەگەر زمانەكان له رابردووی دوور دا به دەریا و ئوقیانووس و قاڕه لێک جوی ده بوونه وه، به په یدا بوونی نیزامی ده سمایه داری لێک نزیک بوونه وه و نیزامێكی زمانی یان سیستیمێكی زمانییان پێک هێنا.

نیزامی زمانی به و مەعنایه كه زمانه كان له دوور و نزیكه وه كار دەكەنه سه ر یه كتر و به پێی پله و پایه دابه ش كراون و هه ر كامه ی له ئاستێكی به رزی ونزمی ده سه ڵات ڕادەوەستن:

زمانی گه وره و بچووک، نووسراو و زاره كی، ره سمی و نا ڕه سمی، نه ته وه یی و ناوچه یی، ستاندارد و نا ستاندارد، نێونه ته وه یی و نه ته وه یی، ره سمی و سه ركوت كراو، و هتد.

**

.(.codification*Ana.Deumert and Wim Vandenbussche (eds GermanicStandardizations. Monash University/Vrije ٢٠٠٣Vlaaderen, UniversiteitBrussel/FWO

****

تێبینی : ئەم نووسراوەی پرۆفسۆر ئەمیری حەسەنپوور له ژمارەكانی 255،256 و 257 رۆژنامەی ڕۆژنامه 7و8و9ی ژووییەی 2008 دا بڵاو كراوەتەوە.